

Metodická příručka

**Aplikace montessori pedagogiky
v podmínkách vyloučených komunit
na území východního Slovenska
a České republiky**

Publikace vznikla díky podpoře programu Evropské unie Erasmus+ pro mládež a sport.

Tato publikace vyjadřuje pouze názory autorů a Evropská komise nenesे odpovědnost za případné využití informací v ní obsažených.

Tato příručka vznikla v rámci projektu "Společenství vyloučených komunit" číslo 2022-3-SK02-KA210-YOU-000102201.

Spracovala: Ivana Némětová

Obsah

1.	Místo úvodu: Vzdělání "bez známek únavy"	4
2.	Mezinárodní projekt Společenství vyloučených komunit	6
3.	Projev Marie Montessoriové u příležitosti otevření druhého Dětského domu 6. ledna 1907.....	10
4.	Je metoda Montessori vhodná pro všechny děti?.....	15
5.	Jak vytvořit Montessori třídu?.....	24
5.1.	Klíčem k úspěchu je příprava.....	24
5.2.	Připravené prostředí.....	24
5.3.	Montessori pomůcky.....	26
5.4.	Proč je důležitý připravený učitel.....	27
6.	"Low cost" inspirace.....	30
6.1.	Aktivity pro děti ve věku 0-3 roky.....	30
6.2.	Vzdělávání rodičů - komunikace s dítětem je zásadní.....	31
6.3.	Cvičení pro praktický život.....	31
6.4.	Aktivity od 1,5 roku.....	33
7.	Udělej si sám.....	38
7.1.	Výroba některých pomůcek pro věk 3-6 let....	38
8.	Využití Montessori pedagogiky pro starší děti	41
9.	Workshopy pro komunitní centra a organizace.....	41

1. Místo úvodu: Vzdelávání „bez známek únavy“

„Hnutí za nové vzdělávání (...) se snažilo snížit počet školních předmětů v učebních osnovách, aby se snížila duševní únava. Nijak se však nezabývá otázkou, jak si osvojit kulturní bohatství bez známek únavy“¹.

Tato slova Marie Montessori z roku 1949 připomínají problém školských reforem posledních desetiletí. Maria Montessori naopak vytvořila pedagogiku, v níž mohou zažít úspěch děti ze znevýhodněného prostředí, děti se speciálními potřebami, tělesným nebo mentálním postižením, stejně jako děti zdravé nebo děti z podnětného prostředí. A to aniž by se snížily nároky na ně kladené. Celá tato pedagogika vychází z vnitřní motivace dítěte a jeho vývojových potřeb. Tento pedagogický přístup byl "vyzkoušen" již v době svého vzniku, kdy se Marii Montessori podařilo připravit děti s mentálním postižením na zkoušku ze čtení a psaní pro zdravé děti, kterou úspěšně složily. Další děti z nejnižších sociálních vrstev v římské čtvrti San Lorenzo se pod vedením Marie Montessori začaly

¹ Maria Montessori: Absorbující mysl. Praha: Portál, 2018, s. 18

pontánně psát a číst již ve věku 4-5 let, zatímco jejich rodiče byli negramotní.

Děti z MRK, ale často i děti z majoritní populace, učení nebaví, což má negativní dopad na jejich školní a předškolní docházku. Doufáme, že vás tato metodická příručka inspiruje a přesvědčí, že děti se učí rády a že vzdělávání je možné i bez únavy, k radosti dětí i těch, kteří s nimi pracují, s překvapivě pozitivními výsledky.

2. Mezinárodní projekt Společenství vyloučených komunit

V rámci projektu "Společenství vyloučených komunit", který realizovalo Inovační partnerské centrum a český partner Salesiánské středisko volného času Don Bosco, jsme měli možnost proškolit pracovníky v Montessori pedagogice, aplikovat ji a vyzkoušet ve vzdělávání dětí do 6 let, a to v Čičavě (okres Vranov nad Topľou) a Ostravě (ČR).

Romské děti z Ostravy a Čičavy pocházely z kulturně a sociálně odlišného prostředí. Zatímco děti z Čičavy vyrůstaly ve středně velké osadě, kde je rodinný život relativně soudržnější, v Ostravě jsme pracovali s dětmi vyrůstajícími v "romské ubytovně", kde bylo mnohem více vnímáno destruktivní prostředí, projevující se hygienickými standardy, téměř nulovou péčí o vlastní i společné prostředí či nezájmem rodičů o své děti. Tyto rozdíly se projeví i ve spolupráci s matkami dětí do 3 let (přístup Montessori pro děti 0-3 roky a 3-6 let se liší, a proto jsou aktivity pro tyto věkové kategorie většinou oddělené; Montessori pedagogika pro děti do 3 let má podobu mateřského centra, kde se matky účastní aktivit společně se svými dětmi) - pro ostravské matky bylo mnohem obtížnější motivovat je k účasti na aktivitách také. Naopak v Čičavě byla účast romských matek podporována za pomoci vyškolených asistentů z osady.

Navzdory

rozdílného prostředí, z něhož děti v Montessori třídách pocházely, byly výsledky u obou skupin dětí téměř stejné, a dokonce u českých dětí z horšího prostředí, které zpočátku vykazovaly známky hyperaktivity a neschopnosti soustředit se (pravděpodobně způsobené vysoce toxickým prostředím, v němž vyrůstaly), byly pozitivní změny patrnější.

Zázraky na počkání?

Již po několika týdnech uplatňování Montessori pedagogiky jsme byli s kolegy svědky překvapivé změny v chování dětí. Tyto romské děti se velmi rychle přizpůsobily novým pravidlům ve třídě: začaly tiše mluvit, koordinovaně a disciplinovaně se pohybovaly po třídě a po ukázce práce s různými pomůckami pracovaly tiše a samostatně. Když byla práce dokončena (správně zde hovoříme o práci

a ne o "hraní", protože zde se dítě soustředí na činnost, kterou se učí (dovednosti), děti spontánně odloží materiál na polici, odkud ho vzaly, a vyberou si jiný. Následovaly metody práce s materiály na podložkách. Pokud některé dítě pracovalo s pomůckou, kterou v danou chvíli chtělo jiné dítě, naučilo se toto druhé dítě počkat a respektovat svobodu druhého tím, že se zeptalo: "Můžu se na tebe podívat?" nebo si vybralo jiný materiál.

Jak je možné, že došlo k takové změně?

Montessori pedagogika využívá a respektuje období v psychobiologickém vývoji dítěte; využívá také jedinečné schopnosti dítěte vstřebávat vše z okolí, včetně pravidel, chování dospělých, způsobu mluvení a chůze, kultury atd. Proto je klíčová příprava učitele nebo rodiče, jehož způsoby děti napodobují. Pokud učitel mluví tiše, začnou tiše mluvit i děti. Pokud učitel předkládá pomůcku se zájmem (pomůcka by měla zároveň odpovídat vývojovým potřebám dítěte a splňovat vlastnosti vzhledu, materiálu, sebeopravy atd.), bude s ní dítě se zájmem pracovat.

Má to však jeden háček. Montessori pedagogika je založena na dítěti (a pochopení všeho, čeho je schopno), ale také na připraveném prostředí a připraveném dospělém (učiteli nebo rodiči). A vhodně připravit prostředí a hlavně sebe vyžaduje obrovské množství energie a času.

Rádi bychom důrazně varovali před zužováním Montessori pedagogiky na "soubor speciálních pomůcek" a před jejím uplatňováním bez předchozího odpovídajícího vzdělání v této oblasti, protože to nejsou

pomůcky, které zajišťují Montessori přístup (i když jsou součástí připraveného prostředí), ale je to učitel nebo rodič, který je dobře vzdělán v Montessori pedagogice, je schopen pozorovat a vyhodnocovat potřeby dítěte a uplatňovat zásady této pedagogiky v praxi.

Tato příručka proto nemá být "zkratkou" k dlouhému procesu přípravy učitelů ani nemá nahradit poctivé studium Montessori pedagogiky. Naším přáním je přinést inspiraci a povzbuzení tím, že se podělíme o skutečnou zkušenost, že Montessori pedagogika je jednou z cest, která přináší překvapivé, bohaté a dlouhodobé úspěchy ve vzdělávání romských dětí, založené na vnitřní motivaci dítěte.

(A rádi bychom vás pozvali, abyste se vydali na tuto zpočátku náročnou, ale krásnou cestu poznávání a uplatňování Montessori pedagogiky při práci s romskými dětmi, abyste byli svědky každodenních zázraků!)

3. Projev Marie Montessoriové u příležitosti otevření druhého Domu dětí 6. ledna 1907

Na úvod necháme promluvit samotnou Marii Montessori, která popsala podmínky, v nichž žily děti v římské čtvrti San Lorenzo v Říme. Právě při práci s dětmi z tohoto prostředí vypracovala zásady Montessori pedagogiky a právě tyto děti začaly v předškolním věku spontánně psát a číst.

"Představte si, že vás náhle osloví hlas:

Tam, uprostřed násilí a utrpení, vyrůstají oázy štěstí, čistoty a míru. Sociálně slabí musí mít své vlastní domy. Ve čtvrtích, kde vládne chudoba a neřest, postupuje duchovní spása. Svědomí lidí se vykupuje z neřesti lenosti a ze stínu nevědomosti. Dokonce i malé děti tam mají vlastní dům. Nové generace budou žít v novém věku, kdy bída bude nejen oplakávána, ale i vymýcena, kdy se temná doupatá neřesti a zla stanou minulostí a nezůstane po nich ani stopa."

Spěchali bychom sem s pocitem očekávání, snad jako svatí muži, vedeni snem a hvězdou, spěchali do Betléma.

Říkám to proto, abyste pochopili význam a skutečnou krásu tohoto skromně zařízeného pokoje. Jako by byl součástí domova, který zařizuje matka, aby se v něm její děti cítily dobře. A toto je již druhý Dětský dům, který byl otevřen ve známé čtvrti San Lorenzo.

Tato čtvrť je proslulá. Není dne, aby městské noviny nebyly plné zpráv o těchto nešťastnících. A přesto mnozí o původu této části města nevědí. V této čtvrti se nikdy nepočítalo s výstavbou nájemního bydlení pro obyčejné lidi. A San Lorenzo se nestalo čtvrtí pro obyčejné lidi, ale slumem. Je to oblast, kde žijí špatně placení a často nezaměstnaní dělníci ve městě bez průmyslu. Žijí zde smíšeně lidé bez práce a lidé na podmínku.

(...)

Když člověk vstoupí do takového bytu, zarazí ho, jak je tmavý. Ani uprostřed dne nedokáže rozeznat detaily místnosti. Pokud mluvíme o sociálních problémech, oddáváme se spíše fantazii, než abychom se snažili zjistit, jaká je skutečnost. Ptáme se, zda se děti mohou učit a psát domácí úkoly doma, jako by ty nejchudší z nich mohly psát na podlaze vedle slamníku. Chtěli bychom pro chudé zřídit knihovny, aby si mohli doma číst, a vytisknout příručky o vzdělávání a hygieně pro ty nejchudší. To vše však jen odhaluje naši naprostou neznalost jejich skutečných potřeb. Mnozí z nich nemají ani lampu, aby si mohli číst. Proletariát se stará spíše o holé živobytí než o své vzdělání.

Jinak ale musíme mluvit o jejich dětech, které se do tohoto prostředí narodí. Nepřicházejí "na světlo Boží", ale do temnoty a vyrůstají uprostřed ponižující lidské bídy. Není to jejich vina, že jsou špinavé. Voda, která je v těchto bytech k dispozici, by sotva stačila pro tři nebo čtyři lidi, ale musí se o ni dělit dvacet nebo dokonce třicet nájemníků. Pomalu nestačí ani na pití.

O pojmu "domov" máme velmi poetickou představu. Je to svaté místo, vyhrazené pro ty, kteří jsou nám blízcí. Je to místo, které evokuje útulnost, pohodlí a lásku. Šokující skutečností však je, že velmi mnoho z nás takový domov vůbec nemá. Žijí mezi příšernými zdmi bez kousku soukromí, často bez světla, čerstvého vzduchu a vody. V tomto případě tedy nelze hovořit o obsahu pojmu domov jako základu společenského řádu a zdroje vzdělání širokých mas. Otřesné bytové podmínky vyhánějí obyvatele na ulici, která je pro ně atraktivnější a čistší. A ty jsou také normálním domovem jejich dětí. Na ulicích jsou však často svědky zločinu a zhýralosti, jaké si jen stěží dokážeme představit.

Na předměstích našeho města, které je kolébkou civilizace a královnou umění, se odehrávají ty nejbrutálnější scény, protože masy těch nejchudších byly záměrně odděleny od zbytku lidí.

(...)

Chudí již nemohou očekávat pomoc od svých bohatých sousedů v době zoufalé nouze. Dokonce i kůrky, které byly chudým házeny, byly odňaty. Jsou shluknuti za

městskými hradbami, opuštění v bezútěšnosti, násilí a morálním úpadku. Vytvořili jsme tak zamořené oblasti, které jsou pro město nebezpečím. V touze žít ve městě, které je spravedlivé a krásné, lidé očistili svou společnost od všeho ošklivého a nemocného.

(...)

Instituce Dětského domu je něco zcela nového. Není to jen útulek pro děti, ale skutečná škola, která využívá výuku racionálních principů a všeobecného vzdělání. Zabýváme se fyzickým rozvojem dětí a přispíváme k jeho rozvoji. Výuka má široký záběr a využívá opravdu bohatou nabídku učebních pomůcek. Není možné je zde podrobně popisovat. Měla bych však zmínit, že kromě vybavení třídy je pro děti k dispozici také koupelna s vanou a teplou a studenou vodou. Kde je to možné, je v Domě dětí k dispozici kousek půdy, který mohou děti obdělávat.

Je velmi důležité zmínit pokrok, kterého bylo v Dětském domě dosaženo ve výuce. Ti, kdo znají školy a jejich základní problémy, vědí, že velká pozornost je věnována téměř nedosažitelnému ideálu ve výchově dětí - harmonickému vztahu mezi rodinou a školou. Rodina je však škole vždy něčím vzdáleným a zdá se, že se cílům školy vzpírá. Domov je uzavřen nejen výchovnými, ale i společenskými vlivy. V dětských domovech se poprvé setkáváme s možností skutečné realizace tohoto ideálu. Škola sídlí ve stejném domě jako domovy rodičů dětí a učitel žije mezi nimi".

(...)

Úryvky z knihy Maria Montessori: Objevování dítěte
(Praha: Portál, 2017, s. 339-345)

4. Je metoda Montessori vhodná pro všechny děti?

Mária Kozelková

Metoda Marie Montessori zažívá ve světě značný rozmach. Od svého vzniku (počátek 20. století) se rozšířila především do školních zařízení, rodinné výchovy, ale také do klinických zařízení poskytujících specifickou péči nejen dětem, ale i dospělým všech věkových kategorií. Metodu Montessori lze nalézt v zemích s různými kulturami a náboženstvími a ukázalo se, že je vhodná pro děti všech sociálních vrstev, pro děti nadané a pro děti se speciálními potřebami. "Pomoz mi, abych to dokázal sám" je klíčová věta této metody. Základem přístupu Marie Montessori je vychovat z dětí samostatné a zodpovědné bytosti, které se vývojem přirozeně stanou nezávislými na dospělých.

Maria Montessori (1870-1952) byla nejen pedagožka, ale také lékařka, vědkyně, sociálně angažovaná akademička a bojovnice za práva žen a dětí. Založila Mezinárodní asociaci Montessori (Association Montessori Internationale – AMI) a byla třikrát nominována na Nobelovu cenu za mír. Oceněním její celoživotní vědecké práce je udělení čestného doktorátu Amsterodamské univerzity v roce 1950 (Mitterlechner, 2022). Kromě vědeckého a technického vzdělání byla jednou z prvních lékařek v Itálii. Své první lékařské zkušenosti získala na psychiatrické klinice s mentálně postiženými dětmi.

Zjistila, že problém těchto dětí se netýká jen jejich zdraví, ale také výchovy a vzdělání. Pro svou práci hledala vhodné materiály a nástroje i zkušenosti a hojně čerpala z francouzských lékařů a pedagogů, zejména Itarda a Séguina. Ty dále přizpůsobovala potřebám dětí, s nimiž pracovala. Hlavní myšlenkou při přípravě pomůcek a prostředí bylo oslovit a rozvíjet duševní potenciál dětí. Montessoriová začala uvažovat o tom, že poznatky a zkušenosti získané při práci s dětmi s mentálním postižením by mohly být přínosné i při výchově a vzdělávání zdravých dětí. Otevření "Dětského domu" pro dvou až šestileté děti v římské čtvrti San Lorenzo v roce 1907 se stalo mezníkem pro rozsáhlý výzkum Marie Montessoriové založený na pozorování dětí se sociálním znevýhodněním (Harald et al., 2000).

Montessori věnovala pozornost dítěti trochu jiným způsobem, než bylo běžné na počátku 20. století. Podle jejího názoru musí výchova a vzdělávání napomáhat přirozenému vývoji a podporovat ho. Dítě a člověka jako takového vnímala jako kulturně závislou a tvořivou bytost, která nepřichází na svět hotová, ale musí se vybudovat sama svou činností ve svém kulturním a sociálním prostředí. Hovořila o "vnitřním mistrovi, staviteli", který v připraveném prostředí rozvíjí svůj jedinečný potenciál. Montessori kladla zvláštní důraz na podporu individuality. Na rozvoji individuálního potenciálu každého člověka podle ní spočívá kvalita společnosti. Na druhé straně upozorňuje na zákonitosti vývoje, které platí pro každé dítě stejně.

Montessori výchova a vzdělávání zahrnuje metody, které se v některých ohledech liší od těch, které se i dnes používají ve většině běžných předškolních a školních tříd. Principy Montessori pedagogiky jsou založeny na brilantní intuici její autorky, která dala váhu poznatkům, jež dále experimentálně ověřovala pozorováním. Ty byly o několik desetiletí později potvrzeny neuropsychologickým výzkumem. To je obzvláště pozoruhodné, protože všechny tyto skutečnosti nebyly známy, když Maria Montessori svou metodu vyvinula a zavedla. Patří mezi ně například rozlišení kritických období v psychobiologickém vývoji dítěte, význam připraveného prostředí, smyslové stimulace, jemné motoriky a tělesných cvičení pro neuropsychologický vývoj. (Fabri, Fortuna, 2020). Pickering a Richardson (2019) doplňují další charakteristiky Montessori přístupu, které jsou přínosné pro všechny děti a zejména pro děti s odchylkami, a to strukturu třídy (věkově smíšené prostředí vybavené vzdělávacími materiály účelně uspořádanými s ohledem na vývojovou úroveň a potřeby dětí), organizaci práce, jasné hranice a pravidla třídy, manipulační materiály, trénink pozornosti, podporu rozvoje řeči a rozvoj sociálních dovedností.

Otevřené a věkově smíšené Montessori třídy nabízejí prostor pro bohaté, kooperativní a rozmanité sociální interakce, které podporují rané sociální a emoční dovednosti. Mladší děti se zde učí napodobováním starších a starší děti upevňují své znalosti tím, že je vysvětlují mladším dětem. Kromě toho je podpora sociálních interakcí ve třídě prostředkem k nácvičce adekvátního rozpoznávání emocí u druhých a k celkovému

rozvoji emočních kompetencí. Děti si tak v Montessori prostředí rozvíjejí schopnost regulovat emoce a řešit sociální problémy. Každý materiál je v prostředí pouze jednou. To znamená, že děti si mohou materiál vybírat, ale pouze pokud je volný. V opačném případě musí čekat. Tím se rozvíjí jejich schopnost odkládat uspokojení a zároveň se déle těšit na očekávanou činnost.

Maria Montessori považovala za nevhodné školní prostředí, kde děti musí dlouho sedět v lavici a pracovat na předem daných úkolech, které jsou pro všechny děti stejné, bez možnosti volného pohybu. Vytvořila proto pro děti prostředí, kde by pohyb a zájmy byly nezbytnou součástí jejich rozvoje a učení. Byla si vědoma přirozené tendence dětí k pohybu při učení a objevování. Pomůcky a práce s nimi umožňují multisenzorickou aktivitu. Když dítěti nějakou činnost předvádí dospělý, dělá to pečlivě, pomalu, bez zbytečných slov (Harald et al., 2000). Každá lekce začíná pozváním dítěte, následuje výběr činnosti, výběr pracovního místa, práce s pomůckami, jejich dokončení, uklizení a úklid. Při přenášení materiálů různých velikostí a hmotností se rozvíjí motorika a koordinace dětí.

Základem Montessori pedagogiky jsou praktická cvičení a s výukou lze začít co nejdříve. Tato cvičení pomáhají rozvíjet dovednosti pečovat o sebe a své okolí. Zahrnují různé činnosti, jako je manipulace se lžící, přebalování, zapínání knoflíků, praní, leštění. Pomáhají dětem rozvíjet samostatnost, organizační schopnosti, soustředění, pořádek, exekutivní funkce. Činnosti, jako je zametání podlahy, rozvíjejí hrubou motoriku. Lití nebo leštění kovu zase rozvíjí jemnou motoriku, která je předpokladem pro pokročilejší a složitější činnosti, jako je

psaní. Provádění cvičení z praktického života rozvíjí soustředění dětí a připravuje je na akademickou práci.

Děti v Montessori třídách se systematicky učí psát a později číst pomocí multisenzorických aktivit již v předškolním věku. Montessori učební plány matematiky také zdůrazňují důležitost pochopení vztahu mezi číselnými symboly a množstvím, což je v souladu se studiemi, které ukazují, že raná znalost symbolů a aritmetiky předpovídá pozdější matematické kompetence (Krajewski 2003; Merkley Ansari in Courtier et al. 2021).

Mnohé materiály jsou samoopravné - vedou dítě k tomu, aby si správnost činnosti ověřilo samostatně bez pomoci dospělého. Tato vlastnost materiálů zahrnuje důležitý aspekt učení, a to učení se z chyb. Denervauld (2020) považuje takové učení za klíčové; objevením chyby si dítě uvědomí, že něco neprobíhá tak, jak by chtělo, a to ho vede k hledání způsobů, jak chybu napravit. Současně se v mozku aktivuje centrum, které je zodpovědné jak za nalezení chyby, tak za nalezení řešení. Tyto procesy silně podporují rozvoj neuronových sítí v mozku a propojení různých oblastí, což je předpokladem rozvoje flexibilního myšlení u dětí. Školní prostředí, povaha připravených materiálů a způsob, jakým se s nimi pracuje, tedy modulují funkčnost různých oblastí mozku a jejich spolupráci.

Sociální a ekonomické rozdíly mají zásadní vliv na studijní, kognitivní a sociálně-emocionální vývoj dětí a dospívajících. Znevýhodněné děti také zaostávají za zvýhodněnými vrstevníky v kognitivních schopnostech již ve věku 4 let a s věkem mají tendenci se zvyšovat (Farah, in Courtier et al. 2021). Intervence zaměřené na snížení nerovností by se měly zaměřit na rané dětství, tedy na

období zvýšené plasticity mozku, během něhož mohou kognitivní schopnosti nejlépe reagovat na kognitivní a sociální stimulaci. Zdá se, že právě Montessori pedagogika v předškolním věku má potenciál stimulovat kognitivní a sociální oblasti dětí a kompenzovat nedostatečné podmínky vyplývající ze slabšího socioekonomického prostředí (např. Lillard a Jessen 2012). Montessori pedagogika vychází z myšlenky, že děti se nejlépe učí vstřebáváním a interakcí v připraveném prostředí, nikoli memorováním konkrétních znalostí.

Studie Courtiera et al. (2021) zaměřená na sociálně znevýhodněné skupiny dětí ve Francii poskytuje důkazy o tom, že Montessori kurikulum ve veřejné mateřské škole vede ke zlepšení matematických dovedností, exekutivních funkcí nebo sociálních dovedností. Pozoruhodným zjištěním této studie bylo, že děti z Montessori tříd předčily své vrstevníky z tradičních tříd v úrovni čtenářských dovedností na konci předškolního vzdělávání. To potvrdily i další studie raných čtenářských dovedností dětí z Montessori tříd (Lillard, Jessen 2012). Jaké aspekty Montessori pedagogiky mohou vysvětlovat takovou výhodu ve čtení? Jednou z možností je, že na osvojování čtenářských dovedností mohou mít příznivý vliv obecné aspekty Montessori pedagogiky, jako jsou třídy s více dětmi a věkově smíšené třídy, které mohou podporovat vzájemné učení a výuku, jež je více individualizovaná než v běžných třídách.

Výhody Montessori předškolního vzdělávání v oblasti čtení lze vysvětlit také specifickými principy a materiály. Zaprvé, děti v Montessori třídách se začínají učit fonetické zvuky písmen přibližně ve věku 3 let, aby

tyto hlásky mohly být později spojovány do slov. Za druhé, děti se učí psát slova dříve, než se je naučí číst. Jakmile děti začnou spojovat grafémy a fonémy, začnou samy tvořit slova. Obvykle se to děje tak, že nejprve používají pohyblivou abecedu a poté písmena napíší. Za třetí, aktivity v Montessori učebním plánu se zpočátku zaměřují na smyslově-pohybové interakce. Děti například obkreslují prsty písmena na smirkovém papíře, napodobují činnosti, které čtou, nebo manipulují s figurkami a drobnými předměty, aby si je spojily s jejich psanými jmény. Je zajímavé, že taková haptická (tj. taktilní a kinestetická) stimulace může podpořit rozvoj čtenářských dovedností. V jiné studii Bara, Gentaz a Colé (in Courtier et al. 2021) dále zjistili, že vizuální a haptické zkoumání písmen zlepšuje rozpoznávání písmen, identifikaci fonémů a později i dekodovací dovednosti u znevýhodněných předškoláků. To může být způsobeno tím, že smyslově-pohybové interakce obohacují smyslový vstup informací do paměti. To obecně podporují studie, které ukazují přínos multimodálního (zejména vizuálního a haptického) vnímání při rozpoznávání objektů u dětí i dospělých (Bara et al.; Fredembach, de Boisferon a Gentaz in *ibid.*). Tato zjištění naznačují, že Montessori osnovy mohou mít potenciál snížit nerovnosti v raném čtení a psaní mezi dětmi.

Cílem Montessori pedagogiky není pouze akademické učení a kognitivní dovednosti, ale také rozvoj celého dítěte, jeho smyslově-motorických dovedností, sociability, emocionality a kreativity. Reflektuje individuální potřeby; respektuje se individuální tempo učení každého dítěte, které je oproštěno od tabulkových

průměru a norem. Montessori pedagogika je přínosem pro všechny děti a nepochybně i pro učitele. Neexistuje žádný jednoznačný návod, jak nejlépe dítě vzdělávat a vychovávat. V péči o děti však není správné, pokud o prostředcích používaných k rozvoji dětí víme, máme je k dispozici, ale nevyužíváme je. Zkušenosti a výzkumy potvrzují, že Montessori pedagogika přináší dětem mnohostranný prospěch v oblasti akademické, smyslově-motorické a sociálně-emoční, a to s dlouhodobými účinky. Tato pedagogika také do určité míry kompenzuje deficity způsobené socioekonomickým znevýhodněním a prospívá dětem s nerovnoměrným vývojem nebo vývojovými odchylkami. V neposlední řadě prospívá také rodičům a učitelům, pro které je potěšením vidět šťastné a rozkvétající děti.

Zdroje:

Courtier, P., Gardes, M-L., Van der Henst, J-B., Noveck, I.A., Croset, M. C., Epinat-Duclos, J., Léone, J., Prado, L. (2021). Effects of Montessori Education on the Academic, Cognitive, and Social Development of Disadvantaged Preschoolers: A Randomized Controlled Study in the French Public-School System, 92(5), 2069-2088.

Denervaud, S., Knebel, J.-F., Immordino-Yang, M. H., & Haggmann, P. (2020). Effects of Traditional Versus Montessori Schooling on 4- to 15-Year Old children's Performance Monitoring. *Mind, Brain, and Education*, 14(2), 167-175.

Fabri, M., Fortuna, S. (2020). Maria Montessori and neuroscience: The Trailblazing Insights of an Exceptional Mind. *Neuroscientist*. 26(5-6), 394-401

Harald, L., Onkenová, A., Elsner, H. (2000). Vychováváme a vzděláváme s Marií Montessoriovou (Praxe reformně pedagogické koncepce). Univerzita Pardubice.

Krajewski, K. (2003): Vorhersage von Rechenschwäche in der Grundschule. Hamburg.

Lillard, P. P., Jessen, L. L. (2014) Montessori von Anfang an. Hamburg: Herder.

Mitterlechner, Ch. (2022). Montessori-Didaktik. Der alternde Mensch im Mittelpunkt. Wien: Fakultas Verlag

Pickering, J. S., Richardson, S. O. (2019). Montessori Strategies for Children with Learning Differences. U.S.A: Parent Child Press.

5. Jak vytvořit Montessori třídu?

5.1. Klíčem k úspěchu je příprava

Pokud chcete začít pracovat s dětmi podle Montessori přístupu, budete potřebovat především dobře vyškolený personál (učitele, sociální pracovníky atd.) v oblasti Montessori pedagogiky. V ideálním případě by měli absolvovat Montessori školení od AMI (Association Montessori Internationale) nebo školení vedené na Slovensku. Ne vždy je to však možné - finančně nebo personálně. V takovém případě je důležité, pokud personál alespoň projde kvalitním Montessori kurzem a najde si metodika se vzděláním, který mu může být nápomocen. (Školení trvá asi 500 vyučovacích hodin, zatímco kurz může trvat asi 100 hodin). Zároveň, pokud chcete dělat Montessori pedagogiku kvalitně, je v tomto případě třeba vytvořit prostor pro to, aby personál měl možnost se časem vzdělávat, a to i prostřednictvím školení.

5.2. Pripravené prostredie

Budete potřebovat prostor vhodný pro třídu, jejíž velikost závisí na počtu dětí nebo účasti rodičů. Doporučujeme, aby tento prostor sloužil pouze pro Montessori aktivity a aby v něm nebyly žádné další pomůcky nebo předměty nesouvisející s Montessori pedagogikou (zejména během aktivit s dětmi). Kromě toho, že by narušovaly harmonii prostředí, mohly by děti odvést k jiným činnostem nebo je rozptylovat.

Je také důležité, aby police a pomůcky ve třídě byly pro děti vždy na stejném místě. Tato zásada odpovídá citlivému období pro pořádek.

Pokud však nemáte k dispozici speciální prostor, ve kterém by mohly probíhat pouze Montessori aktivity, lze použít různé typy uzamykatelných polic, které jsou během Montessori aktivit otevřené a volně přístupné dětem, zatímco během ostatních aktivit jsou tyto police zavřené a nepřitahují pozornost.

V Montessori třídě je třeba mít dostatek úložného prostoru - police a regály ve výšce, aby na ně dítě dosáhlo. Pro věk 0-3 roky se doporučuje, aby 1 police sloužila k uložení pouze 1 pomůcky. Je to hlavně proto, aby se minimalizovalo rozptylování pozornosti a aby se usnadnila volba (výběr pomůcek). Pro děti ve věku 3-6 let lze na 1 polici uložit i více pomůcek, ale se zásadami harmonie, jednoduchosti a snadné manipulace (snadné vyjmutí z police). Zároveň má každá pomůcka své místo.

Děti pracují s pomůckami na kobercích nebo u stolů, výběr je na nich. Koberce je rovnocennou pracovní plochou: vymezuje hranice prostoru, na kterém dítě pracuje. Koberce umožňují dětem zvolit si polohu, ve které budou pracovat, protože dlouhodobé strnulé sezení na židli neprospívá jejich zdravému vývoji. Pro děti do 3 let se používají menší podložky, například 60x40 cm (aby si je mohly samy srolovat), zatímco pro starší děti může být délka podložky například až 1 metr. Rolování rohoží

zjemňuje motoriku dítěte; po skončení činnosti je dítě odloží na určené místo. Proto je důležité mít ve třídě dostatečný počet koberečů i stolů a židlí, aby si děti mohly vybrat své místo.

5.3. Montessori pomůcky

Mnoho pomůcek, se kterými lze pracovat v rámci Montessori přístupu, lze vyrobit. (Několik tipů nabízíme v kapitole "Udělej si sám".) Při jejich výrobě je však třeba dodržovat několik zásad.

To, že je nějaká pomůcka nabízena na Montessori e-shopu, ještě nemusí znamenat, že splňuje zásady Montessori pedagogiky. Pomůcky - zakoupené nebo vyrobené - by měly splňovat následující kritéria.

Jasný cíl. Pomůcky nejsou "multifunkční", práce s nimi má jasný cíl (přímý i nepřímý) i jasný cíl. Po skončení činnosti může dítě činnost opakovat.

Atraktivita - neznamená barevnost. Znamená to, že pomůcky by měly být pro dítě atraktivní, zaujmout ho; v Montessori pedagogice má však atraktivita pomůcek své zásady: jednoduchost barev - snažíme se o jednobarevnost (pokud pestrost barev dané pomůcky nemá konkrétní cíl); barva by měla být klíčem k pořádku; pomůcka by měla být krásná na pohled; materiál by měl být co nejpřirozenější (preferujeme přírodní materiály), příjemný na pohled i na dotek.

Čistota a úplnost. Materiál nebo pomůcky nabízené dětem by měly být čisté a úplné. K dokončení činnosti jim nesmí nic chybět.

Sebekorekce. Pomůcky by měly být navrženy tak, aby dítě mohlo odhalit chybu, pokud ji udělá, a mohlo se samo opravit. Zároveň by u některých cvičení praktického života měly připravené pomůcky obsahovat zástěru (aby nedošlo k poškození oděvu) nebo utěrku tam, kde je možnost rozlití.

Pouze jeden. Od každého náradí máme ve třídě pouze jeden kus.

Vhodnost pro daný věk. Každá pomůcka, kterou dítěti nabízíme, by měla být přiměřená jeho věku.

5.4 Proč je důležitý připravený učitel

Zásady Montessori pedagogiky, které má učitel poskytnout

Děti do 6 let potřebují bezpečné prostředí ve třídě a mají senzitivní období (období zvýšené citlivosti) pro *pořádek*. S potřebou bezpečného prostředí a pořádku je neoddelitelně spojena *potřeba pravidel a kázně*, která jde ruku v ruce se svobodou. Děti vyžadují pravidla a jsou schopny se jimi podrobně řídit (za předpokladu, že se jimi řídí i dospělý). Samostatnost a vnitřní motivace dětí jsou podporovány svobodnou volbou pomůcek a činností. Důležitým bodem je individuální přístup k dítěti, takže dítě není srovnáváno s ostatními a nejde ani o jeho

"výkon". Klíčový je individuální pokrok dítěte, který je dítě samo schopno vnímat a z něhož zažívá úspěch a radost. Pokud je práce s pomůckou obtížná a dítě ji nezvládá, je úkolem učitele nabídnout dítěti lehčí, přiměřeně obtížnou pomůcku, nebo obtížnost izolovat tak, aby dítě zvládlo práci samo (k tomu slouží heslo "Pomoz mi, abych to zvládl sám"). Rovněž není správné, pokud je pomůcka pro dítě příliš snadná.

Úkolem učitele je především pozorovat a znát dítě, znát jeho potřeby vyplývající z vývojového období a zároveň vnímat jeho aktuální citlivost. Na základě tohoto poznání a pozorování předkládá učitel dítěti vhodnou pomůcku nebo činnost. Prezentace probíhá pomalu, čistými pohyby, s použitím co nejmenšího počtu slov. Pokud činnost odpovídá smyslovému období dítěte, dítě s ní pracuje soustředěně, polarizuje pozornost ("hluboké soustředění", "flow"). V této době dítě nijak nerušíme. Často se stává, že dítě po ukončení práce s pomůckou činnost několikrát opakuje. Tímto způsobem trénuje dovednost, kterou v danou chvíli potřebuje rozvíjet. Přesah je však mnohem větší: polarizace pozornosti je základem pro rozvoj takzvané "normalizace dítěte", která je klíčovým fenoménem Montessori pedagogiky. Ta je součástí rozvoje charakteru. Projevuje se radostí, vyrovnaností, schopností soustředit se, spontánní disciplínou a společenskostí. Při normalizaci se ztrácejí deviantní povahové rysy dítěte, proto je naším cílem tohoto stavu u dítěte dosáhnout.

Když „Montessori“ „nefunguje“

Z výše uvedeného je tedy zřejmé, že "připravený učitel" je v celém procesu klíčový.

Pokud používáte některé aktivity nebo pomůcky bez komplexního Montessori přístupu, mohou se jednotlivé dovednosti dětí skutečně zlepšit, ale pokud dítě nemá správné podmínky (individuální přístup připraveného učitele, klidné a uspořádané prostředí, nastavená pravidla, ale i volnost), nemusí dojít k polarizaci pozornosti, a tedy k normalizaci (tj. spontánní kázni).

Pojem "připravený učitel" předpokládá dlouholeté studium, pozorování a zejména práci na sobě. Snad proto je Montessori pedagogika považována pouze za "alternativu" - není totiž "instantní". Dospělý člověk zjistí, že musí hodně změnit sám sebe a také svůj přístup. Proto Montessori pedagogika nemusí být vhodná pro každého učitele - ne každý je totiž ochoten se změnit.

Výsledek však opravdu stojí za to.

6. „Low cost“ inspirace

6.1. Aktivity pro děti ve věku 0-3 roky

Děti do 3 let se vyznačují tím, že chtějí být dospělým nápomocny při jejich běžných činnostech. Potřebují rozvíjet hrubou a jemnou motoriku a jsou velmi pohyblivé. Rády také přenášejí věci z místa na místo. Dětem v této věkové skupině je také třeba dát příležitost k samostatnosti - a jejich rodiče je třeba vychovávat tak, aby jim umožnili co největší samostatnost.

Aktivity pro děti ve věku 0-3 roky by měly být prováděny s osobou dítěti nejbližší, ideálně s matkou.

6.2 Vzdělávání rodičů - komunikace

s dítětem je nezbytná

Kromě konkrétních tipů pro aktivity s dětmi do 3 let je důležité vzdělávat rodiče v oblasti vývojových potřeb dětí. V první řadě je důležité s dítětem od narození mluvit a komentovat každou činnost, kterou děláme, např. slovy: "Teď tě půjdu přebalit." V případě, že se dítě narodí, je třeba s ním mluvit. "Půjdeme na procházku." - A to i v případě, že máme pocit, že dítě ještě není schopno vnímat. Opak je však pravdou - dítě vstřebává vše z okolí, včetně slov. Při správné komunikaci se to projeví zejména od 12. měsíce prvními slovy dítěte a později explozí slov.

Důležité je také uplatňovat receptivní přítomnost neboli sdílenou pozornost, kterou rodič dítěti sděluje: "Jsem tady a teď s tebou a mám na tebe čas". Mluvit s dítětem nejen v mateřském jazyce (romštině), ale také ve slovenštině. Nebojte se stanovit hranice. Rodičům dětí z MRK je třeba připomínat, že nedat dítěti hranice není projevem lásky.

Pro správný vývoj dítěte je nutné, aby umělo samostatně lézt po čtyřech a aby mělo dostatek pohybu.

6.3. Cvičení praktického života

Praktická cvičení jsou důležitou součástí Montessori pedagogiky jak pro děti ve věku 0-3, tak pro děti ve věku 3-6 let. U dětí do 3 let vycházejí tato cvičení z reálných potřeb, jsou smysluplná a vedou k cíli. Protože tato cvičení vycházejí z potřeby dítěte zapojit se do činností dospělých,

tyto činnosti dítě přirozeně přitahují, a rozvíjejí tak jeho soustředění a pozornost. Dítě dostává příležitost starat se o sebe, o druhé a o své okolí. To má hluboký dopad na psychiku dítěte - má pocit, že je součástí rodiny a může dělat to, co rodiče a sourozenci. Stává se nezávislým a sebevědomým. Opakováním činnosti získává obratnost, procvičuje jemnou i hrubou motoriku. Tím, že se dítě učí věci dokončit a uklidit, rozvíjí svou vůli. Pečlivým zacházením s předměty je vedeno k úctě nejen k věcem vnějším, ale i vnitřním. Pohybem, promýšlením poslušnosti kroků a opakováním činností se formuje charakter dítěte a celá jeho osobnost.

Před každou činností by měla být dítěti předvedena tzv. prezentace činnosti, tj. ukázka s důrazem na některé důležité body pracovního postupu. Například zdůrazněte uchopení lžice při jídle, držení džbánu při nalévání, pohyb zápěstí při roztírání pomazánky atd.

U dětí do 3 let jsou prezentace rychlejší a kratší, protože schopnost soustředění je v tomto věku velmi krátká. Stačí používat minimum slov - důležitý je však oční kontakt.

Samostatné stravování

V období, kdy je dítě schopno samostatně sedět a začíná se krmit, je třeba rodiče povzbuzovat, aby dítě nechali jíst také samostatně - nejprve rukama, postupně lžičkou. Dítě potřebuje vnímat svět - a v tomto případě i jídlo - všemi smysly. Tím, že se tímto způsobem snaží uchopit jídlo nebo lžičku, trénuje také svou jemnou motoriku.

6.4. Aktivity od 1,5 roka

Následující aktivity lze s dětmi provádět od 18. měsíce. Všechny jsou zaměřeny na podporu samostatnosti v kombinaci s rozvojem speciálních dovedností a jemné motoriky.

Natírání pečiva

Od 18. měsíce můžeme dítěti ukázat, jak může pečivo natírat, a nabídnout mu tuto činnost. Použijeme příborový nůž a snadno roztíratelné máslo nebo pomazánku. Pečivo nemusí být dokonale namazané a práci nedokončujeme poté, co ji dítě dokončí, "nevylepšujeme" ji za něj; opravování ho může frustrovat.

Dítě si může namazat více kousků pečiva na společný talíř a odtud si vzít 2 kousky samo. Po snědení si může vzít další, vždy po dvou.

Tímto způsobem se dítě učí nejen starat se o své potřeby, ale být prospěšné i svému okolí. Učí se dělit. Počítání po dvou je jednoduchá matematika, kterou dítě zvládne v 18 měsících - takto nastavujeme hranice, které se učí respektovat.

Nalévání nápoje

Připravte dítěti prostředí pro nalévání nápoje. Připravenost prostředí při této činnosti je příležitostí k nápravě chyby - pokud dítě nápoj rozlije, má po ruce hadřík, kterým může nepořádek utřít. Ukážeme mu, jak nápoj nalévat pomalu a opatrně, a také jak utřít táč nebo stůl, pokud se polije.

Starší děti mohou vodu přelévat přes džbánky avysypávat zrníčka - pomocí džbáneků nebo lžiček.

Krájení okurky nebo jiné zeleniny či ovoce

Připravené prostředí zahrnuje prkénko na krájení, misku na nakrájenou zeleninu, "obouruční nůž" (krájec speciálně upravený pro děti, aby mohly bezpečně krájet), okurku a ideálně dětskou zástěru. Ukažte dítěti, jak se speciální nůž mačká. Ukažte, jak vkládat nakrájená kolečka okurky do misky.

Podobnou činností je krájení měkké zeleniny nebo ovoce (např. vařené mrkve nebo banánu) příborovým nožem..

Krájení jablka

Při této činnosti používáme speciální "obouruční nůž na krájení jablek". Připravili jsme si misku na jablko, malou misku na jádřinec, misku na nakrájené jablko a prkénko na krájení. Dítě může tímto způsobem nakrájet celé jablko nebo ho mít předem nakrájené na kulaté plátky. Při krájení jablka se dítě učí koordinovat celé tělo tím, že vyvíjí potřebný tlak na proříznutí jablka; při vyjímání nakrájených kousků si dítě procvičuje úchop dvěma prsty (pinzetou).

Oblékání

Děti je třeba vést k samostatnosti i při oblékání. Někdy tyto činnosti neumějí dělat jednoduše proto, že jim nikdo neukázal, jak je správně dělat; někdy proto, že to za ně neustále dělají rodiče. Dospělý pomalými, jednoduchými pohyby ukazuje, jak si obléknout mikinu. Upozorňuje na důležité kroky. Dítě postup opakuje.

Skládání oblečení

Dětské kalhoty a tričko můžeme mít v kufříku. Jednoduchými pohyby předvedeme skládání oblečení - narovnáme a dvakrát přeložíme na polovinu. Dítě si činnost vyzkouší.

Podobnou činností je skládání ponožek - připravíme si do krabice více párů. Dítě hledá páry ponožek, a když je najde, oblékne si jeden pár a přeloží je na polovinu.

Tímto způsobem se dítě od útlého věku učí pečovat o své věci a pořádek ve svém okolí.

Zametání

Při zametání je důležité označit místo, kam má dítě smetlí zametat. Na tomto místě si udělá "hromádku". Ukažte, jak ho odtud vybírat a vyhazovat do koše.

7. Udělej si to sám

7.1. Výroba některých pomůcek pro věkovou skupinu 3-6 let

Pro věk 3-6 let je stanoveno specifické citlivé období pro objednávku. Tím není myšlen pouze vnější řád věcí, ale také vnitřní řád činností, významů, pohybů, chování nebo komunikace. Z tohoto důvodu musí být postupy, které dětem v tomto věku předvádíme, prováděny pečlivě, přesně a precizně - děti jsou totiž schopny zapamatovat si a napodobit každý detail.

Hmatové pexeso

Do 5 nenafouknutých balónek stejné barvy (barva 1) vložte 5 různě velkých materiálů, např. mouku, čočku, fazole, těstoviny atd. Balónky zavažte. Stejným způsobem připravte dalších 5 balónek stejné barvy, které mají jinou

barvu než první (barva 2). Děti využijí svůj hmat k nalezení dvojic. Při přiřazování je také velmi důležité ukázat dětem logickou posloupnost - vždy identifikujte balónek (barva 1), ke kterému hledáte dvojici z balónků barvy 2, a neshodný balónek položte na určené místo. Po nalezení dvojice umístěte dvojici na samostatné místo a neshodný balónek barvy 2 položte k ostatním balónkům této barvy. Stejným způsobem hledáme další dvojici. Přesná posloupnost hledání dvojic dětem usnadní zvládnutí jinak obtížných úkolů.

Ke každé dvojici můžeme přidat reálné obrázky materiálů uvnitř (např. čočka, fazole, mouka) - a dítě přiřazuje balonky k obrázkům podle jejich obsahu, který pozná hmatem.

Třídění barev

Z PET lahví připravte 10 víček stejné velikosti, každé jiné barvy. Na proužek papíru nakreslete 10 kroužků velikosti víček v řadě za sebou. Každý z nich vybarvěte barvou připraveného víčka. Dítě přiřadí víčko k barevnému kroužku podle barvy.

Když dítě tuto činnost (přiřazování víček) zopakuje 10krát, naučí se svalovou pamětí desítkovou soustavu, což mu později pomůže v matematice.

Stojany na barevné tužky

Lahve stejné velikosti vyložte barevným papírem podle barev pastelek. Ukažte dítěti, jak na lahvičce najít barvu, která odpovídá barvě pastelky, a jak pastelku do lahvičky

vložit. Děti se tak učí pořádku, kráse, harmonii a zároveň si procvičují rozlišování barev.

Hand-made oblékací rámy

Na dřevěný rám 30x30 cm připevněte 2 kusy látky, které spojte knoflíky (pro děti ve věku 3-6 let je vhodných 5 menších knoflíků; pro děti ve věku 0-3 roky jsou vhodné 3 velké knoflíky, protože neudrží tak dlouho pozornost a mají slabší jemnou motoriku). Pomalými pohyby dítěti ukažte, jak knoflíky rozepnout a zapnout.

Další možností je zavěsit nebo připnout svetr nebo kabát s vhodně velkými knoflíky na ramínko. Vysvětlíte dětem, že si tento svetr nebo kabát nebudou oblékat, ale bude jim sloužit k nácviku zapínání knoflíků.

Podobné rámečky můžeme vyrobit i se zipem nebo jiným zapínáním, které dítě potřebuje k nácviku.

8. Využití Montessori pedagogiky pro starší děti

Montessori pedagogika není určena pouze pro děti ve věku 0-6 let, ale také pro děti ve věku 6-12 a 12-18 let. Ke každé věkové skupině je třeba přistupovat jinak a Montessori pedagogika nabízí ucelený systém výuky pro každou skupinu.

Rozsah projektu nám neumožnil testovat Montessori pedagogiku pro starší děti z MRK, ale doufáme, že v budoucnu bude možné i toto.

Na Slovensku existují také Montessori základní školy, kde se děti učí s radostí a "bez známek únavy". Doufáme, že jednou budou takové školy dostupné i pro děti z MRK.

9. Workshopy pro komunitní centra a organizace

V rámci projektu Společenství vyloučených komunit jsme v roce 2023 navštívili Komunitní centrum v Čičavě, Centrum práce s mládeží SPACE v Lučenci, Rodinné centrum Ovečka v Košicích, Salesiánské středisko na Poštárce v Bardejově, Komunitní centrum Tobiáš v Prešově a Komunitní centrum Petrovany, kde jsme představili přístup Montessori pedagogiky a vzdělávali v něm sociální pracovníky, dobrovolníky a maminky prostřednictvím multiplikačních workshopů.

Partneři projektu v Ostravě uspořádali multiplikační workshopy pro nízkoprahové kluby, školská zařízení, pracovníky s romskou mládeží, dobrovolníky a matky dětí.

Naši práci na Čičavě navštívili lidé z OZ Pro Human, Střediska práce s mládeží SPACE v Lučenci, Salesiánského střediska na Luníku IX v Košicích, Salesiánského střediska Poštárka v Bardejově a našich workshopů se zúčastnili i další aktéři z oblasti vzdělávání romských komunit.

Všem zúčastněným děkujeme za spolupráci, za vyjádření potřeb v oblasti vzdělávání vyloučených komunit a za zájem o poznání inovativních přístupů.

